

УДК: 378:004.-502+57

ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПРИРОДНИЧИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Гура А. М.

Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Т.
Шевченка, Україна, Кременець

Уміння та навички використання інформаційно-комунікаційних засобів у навчанні є важливою складовою професійної підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей. У статті визначено зміст і методику формування інформаційної культури майбутніх учителів природничих спеціальностей, що полягає в якісному використанні інформаційно-комунікаційних технологій у процесі навчання і самоосвіти. Біологи й екологи мають володіти постійно оновленою інформацією про стан довкілля, вміти адаптуватись до конкретної ситуації, швидко аналізуючи та приймаючи певні рішення в різноманітних умовах. Охарактеризовано принципи побудови системи інформаційних умінь, які потребують цілеспрямованого поетапного формування.

Ключові слова: інформаційна культура, професійна культура, інформаційно-комунікаційні технології, майбутні вчителі природничих спеціальностей.

Гура А. М. Формирование информационной культуры будущих учителей естественных специальностей / Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Тараса Шевченка, Україна, Кременець

Умения и навыки использования информационно-коммуникационных средств в обучении является важной составляющей профессиональной подготовки будущих учителей

естественных специальностей. В статье определено содержание и методiku формирования информационной культуры будущих учителей естественных специальностей, что состоит в качественном использовании информационно-коммуникационных технологий в процессе обучения и самообразования. Биологи и экологи должны обладать постоянно обновленной информацией о состоянии окружающей среды, уметь адаптироваться к конкретной ситуации, быстро анализируя и принимая определенные решения в различных условиях. Охарактеризовано принцип построения системы информационных умений, требующих целенаправленного поэтапного формирования.

Ключевые слова: информационная культура, профессиональная культура, информационно-коммуникационные технологии, будущее учителя естественных специальностей.

A. M. Hura Formation of information culture of future teachers of natural specialties/ Kremenets Regional Humanitarian Pedagogical Academy named after Taras Shevchenko, Ukraine, Kremenets

The skills and abilities of the use of information and communication tools in education are an important part of the professional training of future teachers of natural sciences. The article defines the content and methodology of formation of informational culture of future teachers of natural sciences, which consists in qualitative use of information and communication technologies in the process of education and self-education. Biologists and environmentalists should have constantly updated information on the state of the environment, be able to adapt to a specific situation, quickly analyzing and taking certain decisions in a variety of contexts. Characterized by the roots of building a system of information skills that require a purposeful phased formation.

Key words: information culture, professional culture, information and communication technologies, future teachers of natural sciences.

Вступ. Інформатизація суспільства та комп'ютеризація усіх сфер людської діяльності є провідними тенденціями світового розвитку. Проникнення в різні сфери науки, освіти, виробництва інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) усе більше вимагає відповідних знань і вмінь їх використання та формування інформаційної культури.

Уміння і навички застосування інформаційно-комунікаційних засобів у навчанні – важлива складова професійної підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей. Цілеспрямована державна політика України приділяє значну увагу щодо формування інформаційно-технологічного суспільства, що відображено в «Національній доктрині розвитку освіти», Державній програмі «Вчитель», Законах України – «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про національну програму інформатизації».

Інтеграційний процес впровадження європейських норм і стандартів в освіті передбачає орієнтацію вищих навчальних закладів на високий рівень інформаційно-комунікаційних педагогічних знань у сфері професійної підготовки майбутніх учителів природничих спеціальностей.

Мета статті – теоретично обґрунтувати зміст і методику формування інформаційної культури майбутніх учителів природничих спеціальностей.

У сучасному суспільстві використання комп'ютера як прикладного інструмента є важливою складовою підготовки студентів педагогічних закладів, що зумовлює соціальну значущість проблеми формування інформаційної культури майбутніх фахівців. Кваліфікований працівник має бути конкурентноздатним на ринку праці, компетентним і

відповідальним у певній галузі діяльності, професійним у роботі зі спеціальності на рівні світових стандартів, готовим до постійного вдосконалення своєї методологічної та теоретичної бази знань.

Неможливо розглядати інформаційну культуру без розуміння професійної культури вчителя природничих спеціальностей. Саме професіоналізм характеризується сформованим ціннісно-мотиваційним ставленням до оточуючого, високим рівнем володіння природничими знаннями, вміннями та навичками діяльності, що очевидно має забезпечити формування всебічно розвиненої особистості педагога.

Н. Крилова вважає професійну культуру «підсумком якісного розвитку знань, інтересів, переконань, норм діяльності й поведінки, здібностей і соціальних почуттів» [8, с. 81].

На думку М. Гриньової, «професійна культура втілює в собі всі основоположні загальні якісні характеристики духовної культури» [1, с. 56].

Т. Іванова стверджує, що професійна культура є «інтегральною якістю особистості, що проектує її загальну культуру в сферу професії. Професійна культура – це спосіб та міра привласнення загальнотворчого досвіду людства та використання його кращих надбань у власній професійній діяльності, синтез високого професіоналізму та духовних якостей особистості» [4, с. 87].

Інформаційна культура педагога є складовою частиною загальної професійної культури, яка передбачає знання основних засобів подання навчальної інформації й інформаційне забезпечення всіх видів професійної діяльності, що відповідно зумовлюватиме ефективне застосування умінь на практиці. Зміст інформаційної культури майбутнього фахівця природничих спеціальностей полягає в

якісному використанні інформаційно-комунікаційних технологій у процесі навчання і самоосвіти.

Біологи й екологи мають володіти постійно оновленою інформацією про стан довкілля, вміти адаптуватись до конкретної ситуації, швидко аналізуючи та приймаючи певні рішення в різноманітних умовах.

Проблеми формування інформаційної культури в освіті вивчали Л. С. Винарик, Г. Г. Воробйов, Ю. М. Горвіц, Н. Г. Джинчарадзе, М. І. Жалдак, Л. М. Романишина, Л. В. Скворцов, О. М. Щедрин. Уміння використовувати інформаційно-комунікаційні технології в навчальному процесі досліджували Н. В. Апатова, С. О. Гунько, Р. С. Гуревич, М. І. Жалдак, В. І. Клочко, Ю. І. Машбиць, Н. В. Морзе, Л. М. Панченко, О. Я. Романишина, Ю. В. Триус.

Аналізуючи праці вчених, стало очевидним те, що проблема формування інформаційної культури вчителя вивчається переважно в контексті підготовки фахівців інформативних і фізико-математичних напрямів, проте недостатньо уваги приділяється інформаційно-комунікаційній підготовці студентів природничих спеціальностей.

Р. Гуревич стверджує, що рівень інформаційної культури особистості визначається не тільки засвоєними знаннями та набутими вміннями у галузі інформаційних процесів і комп'ютерних дисциплін, а також здатністю існувати в інформаційному суспільстві, якому притаманні новизна та швидкоплинність [3, с. 355].

Т. Коваль пояснює інформаційну культуру як «системне, багатоаспектне поняття, частину професійної культури, досягнутий необхідний рівень готовності до виконання професійної діяльності, новий стиль мислення, засіб забезпечення цілісного наукового світогляду з інформаційних технологій, новий тип інформаційно-комп'ютерного спілкування, управління, експериментально-

дослідницької і правової діяльності, що відповідає вимогам і умовам інформаційного суспільства» [6, с. 73].

Н. Привалова стверджує, що «інформаційна культура особистості – це елемент загальної культури людини, що відображає оволодіння механізмами і процесами інформаційного обміну, які дозволяють, з одного боку, використовувати інформатизацію суспільства з метою саморозвитку, а з іншого – впливати на формування інформаційної культури суспільства» [9, с. 27].

С. Федорова визначає інформаційну культуру як «сукупність стійких навичок постійного ефективного використання досягнень цивілізації, а саме: виховання мотивації та навичок використання інформаційних технологій» [12].

Цікаву думку висловив академік Сергій Іванович Вавілов, кажучи про інформацію: «...сучасна людина знаходиться перед Гімалаями інформації в положенні золотошукача, якій треба відшукати крупинки золота в масі піску». Інформаційна культура є продуктом різноманітних творчих здібностей людини і виявляється в наступних аспектах [10]:

- в конкретних навичках щодо використанню технічних пристроїв;
- здатності застосовувати інформаційну технологію, базовою складовою якої є численні програмні продукти;
- вмінні відшукати інформацію з різних джерел і ефективно використовувати;
- оволодінні основами аналітичної переробки інформації;
- знанні особливостей інформаційних потоків у своїй галузі діяльності.

Враховуючи неоднозначні погляди науковців щодо інформаційної культури, ми дійшли висновку, що майбутні вчителі природничих спеціальностей мають, перш за все, навчитись вміло користуватися

комп'ютером, інформаційними ресурсними базами даних, новітніми програмними засобами, пошуковими системами і каталогами, працювати в сучасних інтернет-мережах.

Інформаційно-комунікаційні технології нині у ВНЗ застосовуються на базі персональних комп'ютерів, комп'ютерних мереж і засобів зв'язку (мобільні телефони, планшети). Проте використання ІКТ має базуватися на принципах, які не здійснювали б негативного впливу на психологічний і фізіологічний стан користувача.

Усі майбутні вчителі усвідомлюють важливість впровадження інформаційно-комунікаційних технологій навчання. Вагомого значення набуває проблема підбору та застосування форм, методів і засобів навчання фахових дисциплін для вироблення інформаційних умінь, які є складовими інформаційної культури педагога як студента, так і викладача. Використання ІКТ є досить ефективним при розв'язуванні складних задач, при контролі знань, але необхідно враховувати індивідуальні особливості кожного. Нині більшість студентів використовують для пошуку нової інформації не електронні бібліотеки навчального закладу, а комп'ютерні мережі власного доступу.

Принципи побудови системи інформаційних умінь потребують цілеспрямованого поетапного їх формування. Основною педагогічною умовою щодо підвищення рівня інформаційної культури майбутніх фахівців є організація єдиного освітнього середовища, що забезпечить поєднання природничих знань із оволодінням інформаційно-комунікаційними технологіями навчання. Усі рівні навчальних закладів мають сприяти здійсненню неперервної педагогічної освіти, організаційно-методична діяльність якої забезпечуватиме професійну направленість.

Особливістю формування інформаційної культури є спрямованість саме на підготовку студентів природничих

спеціальностей до використання ІКТ у майбутній професійній діяльності. Тому важливим є не тільки рівень володіння теоретичними знаннями, а й сформованість практичних умінь і навичок, що можна виявити шляхом проведення тестових контрольних робіт.

Вміння користуватися комп'ютерною технікою можна поділити на: технічні, операційні, програмні. Виділяють критерії оцінювання рівнів сформованості інформаційної культури Інформаційно-аналітична система контролю і оцінювання навчальних досягнень студентів ВНЗ [5] за певними компонентами:

- *технічний* – знання архітектури персонального комп'ютера, характеристик базових і допоміжних його пристроїв, а також вміння їх використовувати;

- *операційний* – оволодіння застосуванням операційних систем;

- *програмний* – вміння працювати зі спеціальним і загальним програмним забезпеченням;

- *гігієнічно-ергономічний* – створення санітарних умов і режимів безпечного використання комп'ютерної техніки в навчальному процесі;

- *навчальний* – оволодіння засобами ІКТ спеціального призначення;

- *методичний* – формування загальних, спеціальних і конкретних методичних умінь під час вивчення педагогічних дисциплін.

Серед основних принципів використання ІКТ можна виділити оперативність та гнучкість. Оперативність передбачає готовність ефективно застосовувати інформаційні знання у різних стандартних ситуаціях, а гнучкість проявляється в розв'язанні варіативних завдань у нових непередбачуваних обставинах. Важливими є вміння бачити

нові функції знайомого об'єкту, оригінальні способи розв'язання поставлених задач. Гнучкість та оперативність відрізняються тим, що гнучкість дозволяє використовувати закладений у пам'яті необхідний спосіб дії із раніше відомих, тоді як оперативність характеризує конкретне знання різних способів застосування та вміння їх використовувати.

Впровадження інформаційно-комунікаційних технологій поряд із традиційними формами навчання в контексті природничої педагогічної освіти мають свої особливості й вимагають науково-методичного обґрунтування. І саме інформаційна культура має вирішальний вплив на всі аспекти інформаційної діяльності майбутніх фахівців і передбачає знання основних засобів подання навчальної інформації, а також вміння ефективного застосовування на практиці. Нині ще існує психологічний бар'єр, що заважає повноцінному втіленню інформаційних потреб майбутніх учителів природничих спеціальностей, недостатній рівень знань і вмінь для ефективного використання ІКТ сучасних викладачів. Незважаючи на це, студенти усвідомлюють необхідність впровадження та застосування інформаційно-комунікаційних засобів у своїй освітній діяльності.

Важливе значення при формуванні інформаційної культури особистості має вміння у великому потоці інформації визначати її значущість.

Цінності надають змісту людському життю, є способом регулювання поведінки. Вивчення психолого-педагогічної та культурологічної літератури допомогло виділити складові чи структурні компоненти інформаційної культури: когнітивний, змістовний, комунікативний і рефлексивний.

Традиційна система подачі знань учням або студентам не може задовольнити інформаційні потреби особистості. Тому вища школа в

останні роки стала орієнтуватися все в більшій мірі на самостійно та критично мислячого учня, що вміє бачити і творчо вирішувати виникаючі проблеми. Головна роль у прогресивних педагогічних технологіях відводиться самоосвіті як процесу, що забезпечує планомірне та систематичне поповнення обсягу знань шляхом самостійної роботи з інформаційними джерелами.

Через появу різноманітних джерел інформації та впровадження їх в освітнє середовище, необхідно вчити користувачів працювати з інформацією певного виду. І тут з'являються суперечності: між інформаційною стадією суспільного розвитку та недостатньою інформаційною культурою учасників освітнього процесу; між потребою в ініціативних, творчих кадрах і репродуктивним характером освіти; між системним навчальним процесом і недостатнім впровадженням інформаційно-комунікаційних технологій у практику. Все це неможливо без знань, умінь і навичок роботи з інформацією за допомогою комп'ютерної техніки [11]. Тож із зазначених суперечностей випливає проблема – формування інформаційної культури учасників освітнього процесу шляхом використання інформаційно-комунікаційних технологій.

Низький рівень інформаційної культури ускладнює соціалізацію особистості, перешкоджає професійній орієнтації та становленню як повноправного члена суспільства. Головною метою ВНЗ є розвиток інформаційної культури студентів, щоб навчити їх самостійно діяти в інформаційно-комунікаційному середовищі, ефективно використати його можливості та гідно протистояти негативним впливам. Для досягнення мети ще потрібно обов'язково вирішити ряд завдань:

1. Забезпечити оволодіння засобами інформаційно-комунікаційних технологій усіх сторін суб'єкт-суб'єктного навчального процесу.

2. Створити умови для підвищення креативності, формування операційного мислення, спрямованого на вибір оптимального вирішення питань.

4. Виробити мотивацію до правильного інформаційного вибору в глобальному сучасному середовищі.

5. Підготувати майбутніх спеціалістів до широкого практичного використання інформаційно-комунікаційних технологій у різних сферах життєдіяльності.

Інформаційну культуру можна розуміти і як рівень знань, що дозволяє вільно орієнтуватися в інформаційному просторі, і як вміння отримання, передачі, зберігання, використання інформації, що призводить до зміни багатьох сформованих соціально-економічних, політичних і духовних уявлень суспільства.

Нині ще існує ситуація недостатньої роботи щодо формування інформаційної грамотності, розвитку інформаційної культури учасників освітнього процесу, відсутність послідовної системи, яка дає уявлення про способи отримання та обробки певного навчального матеріалу. Але крім елементарної комп'ютерної грамотності, здатності орієнтуватися у величезних потоках інформації, критично оцінювати її, інформаційна культура передбачає вміння самостійно моделювати інформаційну поведінку майбутнього вчителя, що дасть можливість раціонально використовувати ІКТ в освітньому процесі.

Головними критеріями сформованості інформаційної культури студентів є знання, вміння, інтереси та мотиви інформаційно-комунікаційної діяльності. Бібліотеки ВНЗ виступають основним підрозділом, який забезпечує інформаційну базу навчально-наукового процесу. Усі бібліотеки нині мають працювати над підвищенням інформаційної культури користувачів щодо застосування ІКТ [7]. Створення і використання власних мультимедійних ресурсів

стимулює мотивацію до навчання, активізує увагу, підвищуює інтерес до нової теми, навіть приносить естетичне задоволення.

Формувати інформаційну культуру майбутнього вчителя природничих спеціальностей можна по-різному. Зараз розробляються багаторівневі освітні програми з використанням ІКТ. Форми навчання всілякі: групові й індивідуальні, практичні заняття і тренінги, конференції та проекти й ін. [2].

Головне завдання педагога – навчити студентів культурно працювати з інформацією: виробити навички та вміння диференціації масової інформації; виділення значущої інформації; вироблення критеріїв оцінки інформації; доцільного використання. Ефективність цієї роботи залежить від рівня підготовки фахівців.

Застосування дистанційних технологій також є підходом до визначення інформаційної культури особистості. В умовах безперервно зростаючих можливостей доступу до інформації з будь-якої географічної точки за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій кожна людина може самостійно виробити власну стратегію збору та відбору потрібної інформації.

Висновки. Отже, впровадження та використання сучасних ІКТ у всіх освітніх установах неможливе без формування інформаційної культури особистості. Хоча нині значна частина цієї роботи уже зроблена, все ж таки треба підходити до навчального процесу якісно, щоб учні чи студенти не сиділи за мережевими іграми, а займалися самоосвітою, вдосконалювали свої вміння та навички. Розвиток техніки і засобів зв'язку вже так прогресує, що потрібно завжди вміло керувати інформаційними потоками й оволодівати інформацією, яка лише сприяла б побудові грамотного керування різними процесами. Суспільству завжди характерний «природний відбір» інформаційного простору. Всі компоненти інформаційної культури взаємопов'язані,

взаємозумовлені та є складовою цілісної структури культури особистості.

Література:

1. *Гриньова В. М. Формування педагогічної культури майбутнього вчителя (теоретичний та методичний аспекти) [Текст] / В. М. Гриньова. – Харків, 1998. – 300 с.*
2. *Гулько С. О. Навчально-методичне забезпечення курсу «Інформаційні технології у соціально-педагогічній сфері» / С. О. Гулько // Соціальна педагогіка: навч.-метод. матеріали для підготовки бакалаврів соц. педагогіки / П. М. Гусак [та ін.]; за заг. ред. П. Гусака, Л. Грицюк – Луцьк: Вежа-Друк, 2012. – С. 367-378.*
3. *Гуревич Р. С. Формування інформаційної культури майбутнього фахівця [Текст] / Р. С. Гуревич // Педагогіка і психологія професійної освіти: результати досліджень: Зб. наук. праць / за ред. І. А. Зязюна, Н. Г. Ничкало. – К., 2003. – С. 354-360.*
4. *Іванова Т. В. Професійна культура майбутнього вчителя [Текст] / Т. В. Іванова // Педагогіка і психологія.- 1995.- № 2. – С. 86-94.*
5. *Інформаційно-аналітична система контролю і оцінювання навчальних досягнень студентів ВНЗ. Монографія / А. А. Тимченко, Ю. В. Триус, І. В. Стеценко Л. П. Оксамитна, В. М. Франчук, Г. О. Заспа, Д. П. Тупицький, О. В. Тьороло, І. В. Герасименко. – Черкаси: МакПаут, 2010. – 300 с.*
6. *Коваль Т. І. Формування інформаційної культури майбутніх інженерів-економістів у процесі інформаційної підготовки [Текст] / Т. І. Коваль // Науковий вісник Ізмаїльського державного університету. – 2004. – Вип. 16. – С. 70-74.*

7. Коряковцева Н. Інформаційна культура: технологія роботи з бібліотечними і мережевими ресурсами / Н. Коряковцева // Вчить. газ. – 2004. – № 49. – С. 49-50; вкладиш ІКТ. – № 26. – С. 7.
8. Крылова Н. Б. Формирование культуры будущего специалиста [Текст] / Н. Б. Крылова. – М.: Высш. школа, 1990. – 142 с.
9. Привалова Н. С. Информационная компетентность преподавателя вуза в условиях обновления образования [Текст] / Н. С. Привалова // Научная и техническая библиотеки. – 2005. – № 6. – С. 25–30.
10. Система електронного навчання ВНЗ на базі MOODLE: Методичний посібник / Ю. В. Триус, І. В. Герасименко, В. М. Франчук // За ред. Ю. В. Триуса. – Черкаси, 2012– 220 с.
11. Триус Ю. В., Герасименко І. В. Комбіноване навчання як інноваційна освітня технологія у вищій школі // Теорія та методика електронного навчання: збірник наукових праць. Випуск III. – Кривий Ріг: Видавничий відділ НметАУ, 2012. – С. 299-308.
12. Філософський енциклопедичний словник [Текст] / під ред. В. І. Шинкарук. К.: Абрис, 2002. – 742 с.

References:

1. Hrynova V. M. Formuvannia pedahohichnoi kultury maibutnoho vchytelia (teoretychnyi ta metodychnyi aspekty) [Tekst] / V. M. Hrynova. – Kharkiv, 1998. – 300 s.
2. Hunko S. O. Navchalno-metodychne zabezpechennia kursu «Informatsiini tekhnolohii u sotsialno-pedahohichnii sferi» / S. O. Hunko // Sotsialna pedahohika: navch.-metod. materialy dlia pidhotovky bakalavriv sots. pedahohiky / P.M. Husak [ta in.]; za zah. red. P. Husaka, L. Hrytsiuk – Lutsk: Vezha-Druk, 2012. – S. 367-378.
3. Hurevych R. S. Formuvannia informatsiinoi kultury maibutnoho fakhivtsia [Tekst]/ R. S. Hurevych // Pedahohika i psykholohiia profesiinoi

osvity: rezultaty doslidzhen: Zb. nauk. prats / za red. I. A. Ziaziuna, N. H. Nychkalo. – K., 2003. – S. 354-360.

4. Ivanova T. V. Profesiina kultura maibutnoho vchytelia [Tekst] / T. V. Ivanova // Pedagogika i psykholohiia. – 1995. – № 2. – S. 86-94.

5. Informatsiino-analitychna systema kontroliu i otsiniuvannia navchalnykh dosiahnen studentiv VNZ. Monohrafiia / A. A. Tymchenko, Yu. V. Tryus, I. V. Stetsenko, L. P. Oksamytna, V. M. Franchuk, H. O. Zaspas, D. P. Tupytskyi, O. V. Torolo, I. V. Herasymenko. – Cherkasy: MakLaut, 2010. – 300 s.

6. Koval T. I. Formuvannia informatsiinoi kultury maibutnykh inzheneriv-ekonomistiv u protsesi informatsiinoi pidhotovky [Tekst] / T. I. Koval // Naukovyi visnyk Izmail'skoho derzhavnoho universytetu. – 2004. – Vyp. 16. – S. 70-74.

7. Koriakovtseva N. Informatsiina kultura: tekhnolohiia roboty z bibliotechnymy i merezhevymy resursamy / N. Koriakovtseva // Vchyt. haz. – 2004. – № 49. – S. 49-50; vkladyshe IKT. – № 26. – S. 7.

8. Krylova N. B. Formyrovanye kultury budushcheho spetsyalysta [Tekst] / N. B. Krylova. – M.: Vyssh. shkola, 1990. – 142 s.

9. Pryvalova N. S. Ynformatsyonnaia kompetentnost prepodavatel'ia vuza v usloviakh obnovlennia obrazovannia [Tekst] / N. S. Pryvalova // Nauchnaia y tekhnicheskaiia byblyoteka. – 2005. – № 6. – S. 25-30.

10. Systema elektronnoho navchannia VNZ na bazi MOODLE: Metodychnyi posibnyk / Yu. V. Tryus, I. V. Herasymenko, V. M. Franchuk // Za red. Yu. V. Tryusa. – Cherkasy, 2012 – 220 s.

11. Tryus Yu. V., Herasymenko I. V. Kombinovane navchannia yak innovatsiina osvithnia tekhnolohiia u vyshchii shkoli // Teoriia ta metodyka elektronnoho navchannia: zbirnyk naukovykh prats. Vypusk III. – Kryvyi Rih: Vydavnychiy viddil NmetAU, 2012. – S. 299-308.

12. *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk [Tekst] / pid red. V. I. Shynkaruk. K.: Abrys, 2002. – 742 s.*